

ПЕЧАТНИТЕ КНИГИ ОТ XVI ВЕК И СТАРАТА РЪКОПИСНА ТРАДИЦИЯ

Диана ИВАНОВА (Пловдив)

Печатната книжнина от XVI век има изключително голямо значение за историята на българския книжовен език — нейното изследване е тясно свързано с въпроса за приемствеността между средновековната ръкописна традиция и книжнината от възрожденската епоха. Въпреки ключовото ѝ място в българската културна и езикова история, тя остава недостатъчно проучена — известни са само няколко статии върху отделни по общи или по-частни проблеми (вж. Врачу 1962; Иванова-Мирчева 1990, 1993; Дунков/Иванова 1991; Цибранска 1992 и др.).

В общ план неведнъж е изтъквана необходимостта от едно цялостно проучване на печатните книги от XVI век на археологическо, текстологично и езиково равнище в диахронен план — назад към старобългарския период и напред — към църковнославянските печатни книги (Иванова-Мирчева 1990). А изследването на синхронно равнище, с книги от същата епоха и жанр, би очертавало книжовноезиковата ситуация от този период, състоянието на книжовноезиковите формации и характера на тяхната норма.

Търговищкото четириевангелие (1512 г.), една от първите български печатни книги, несъмнено представлява и съхранената традиция от предходната ръкописна книжнина. В този случай би следвало да се предприеме едно по-детайлно проучване на текстологичните и езиковите му особености (бегла характеристика на Търг с оглед на някои негови езикови и правописни черти намираме у Врачу 1962; Иванова-Мирчева 1990, 1993; Дунков/Иванова 1991), като вниманието се концентрира върху следните задачи:

1. Да се провери доколко се потвърждават първоначалните констатации за пълна идентичност със среднобългарските евангелски преводи (вж. Иванова-Мирчева 1990).

2. Ако Търговищкото четвероевангелие (Търг) е копие на по-стари среднобългарски преписи, могат ли да се конкретизират кои са точно те (или групата паметници, с които в най-голяма степен се родее то в текстологично отношение).

3. Да се проследи дали старопечатното евангелие претърпява някакви редакционни промени (тестологични и езикови) или точно възпроизвежда по-старите текстове. И ако има новости — в какво конкретно се изразяват те и вследствие на какви причини са допуснати. Дали тези промени са дотолкова съществени, че да се приемат като развитие на евангелския текст, като нова (печатна) редакция?

4. Да се направи текстологичен паралел между Търг и други достатъчно авторитетни по-късни печатни паметници: Острожката библия (1581 г.) (Острж) и печатната църковнославянска библия, т.нар. Петровско-Елисаветинска (1751 г.) (ЕБ). По този начин може да се придобие представа за състоянието на евангелския текст в печатните книги от XVI в. в сравнение с неговата църковнославянска редакция през XVII век; в каква степен пък църковнославянският текст намира опора в по-старите източници (Търг) или това са изцяло самостоятелни преводи. Дали редакционните промени, характерни за Търг и определящи се за него като иновационни, се повтарят и в църковнославянските преводи и ако се повтарят, могат ли те да се възприемат като отражение на определено текстологично и езиково влияние, проектирано от печатната книга от XVI век в по-късните църковнославянски преводи.

Изводите при решаването на така очертаните задачи, въпреки ограничения си характер (отнасящи се за едно произведение), могат да бъдат показателни за определени тенденции в ранната печатна книжовноезикова практика, както и за отражението и проектирането им в следходните печатни книги от XVII — XVIII век.

При сравнението са използвани около 30 източника (почти всички познати среднобългарски евангелски паметници, включени са текстове в руска и сръбска редакция, а също и класическите старобългарски паметници). Сравняването става успоредно и с критическото издание на гръцкия новозаветен текст със съставители Е. Nestle-K. Aland (NA).

Изследването включва текстологичен и езиков анализ, като е отчетен един основен корпус от текста, който в основни линии съвпада във всички разглеждани паметници. Налице са обаче и известни различия, възникнали вследствие на различни изправления, уточнения и съгласуване с определени най-точни за епохата основни гръцки текстове, в резултат на което са отбелязани редица текстологични разночетения, лексикални варианти и граматични особености. Отчитайки тази вариантност, се оформят главно две групи паметници, споделящи общи особености (този въпрос ще бъде предмет на отделна публикация). Въпреки че съставът на тези две групи търпи при всеки нов случай промени, забелязва се едно ядро, сравнително постоянно и стабилно, с което Търг споделя най-много сходства, и източници от периферията, с които Търг има по-малко или спорадични съвпадения.

В процеса на работата се събра огромен илюстративен материал, който не би могъл да се представи в тесните рамки на един доклад, затова се ограничи с анализа и изводите, свързани само с регистрираните единствено в Търг промени. Тези нови моменти са от текстово и езиково естество — дължат се главно на придържането към гръцки текстове от различни редакции, на нови преводачески решения, нововъведения на текстово, синтактично и лексикално равнище.

I. Текстови различия

Състоят се в прибавена дума или словосъчетание за смислов акцент, за стилистична украса на текста и др. В някои случаи пък липсва текст — пак в резултат на съзнателна редакция. Различията понякога се дължат на следването на текстове от различни гръцки редакции.

1. Лк 1:25 *и*ако тако *м*не сътвори *г*ъ въ дни въ *н*аже *п*ризре *г*ъ *ѡ*ати *п*оношеніе мое въ *ѡ*цѣхъ.

ὅτι οὕτως μοι πελοίηκεν Κύριος ἐν ἡμέραις αἷς ἐπεῖδεν ἀφελεῖν ὄνειδος μου ἐν ἀνθρώποις

В горния стих повторението на думата ГОСПОД е отбелязано само в Търг. В гръцкия текст, както и в останалите славянски източници, това повторение не се среща. Липсва и в Острж и ЕБ. Употребата му в Търг е продиктувано от желанието на преводача да внесе смислов акцент върху името Господне. От подобен характер е и следващата добавка:

Й 7:26 *Ѣ*да како *и*стинож *р*азумѣша *к*нази *и*ако съ *е*сть *к*ъ *и*СТИНЖ *х*ъ
гр.: μή ποτε ἐληθῶς ἔγνωσαν οἱ ἄρχοντες ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ δὲ Χριστός

По-голяма част от паметниците превеждат израза ἀληθῶς ἔγνωσαν с *разумѣша* — *Ѣ*да како *разумѣша* *к*нази *и*ако съ *е*сть *х*ъ — Лонд, Терт, Т, Вр, Ат, Дбрм, 1354, № 6, В, Ник, Зогр, Мар, Ас*, а също и Острж, ЕБ, докато в Търг коректно се превежда ἀληθῶς с *истина* (*положително, действително*), а за смислов акцент думата се добавя още веднъж. Добавените две съществителни се наблюдават и в Чуд, но вместо *разумѣша*, е използван глаголът *познаша*. Изразът *въ истина* във второто изречение присъствува също и в Дбрш и в Бан.

Лк 19:11 При предаването на този стих се оформят две групи текстове:

I. *З*ане *к*лизъ *ѡ*ѡ *Ѣ*рѡма *Б*ЪТИ 1354, Чуд, Рил, Лонд

II. *З*ане же *т*ъ *в*к *к*лизъ *Ѣ*рѡма и *м*ѣхъж: Ат, Т, Терт, Дбрш, Бан, 1342, Ник, Гал, Мар, Зогр.

Преводът в Търг съответства на основния текст по NA: *З*ане *к*лизъ *ѡ*ѡ *Б*ЪТИ *Ѣ*рѡма и *м*ѣхъж — διὰ τὸ ἐγγὺς εἶναι Ἱερουσαλὶμ αὐτὸν καὶ δοκεῖν αὐτοῦς. Същия точен превод намираме в Острж и ЕБ.

*Ако даден паметник не е посочен, това означава, че съответният пример липсва в него.

Често по стилистични причини в Търг се използва усилящата частица *оуко*, без да има налице подобно съответствие в гръцкия текст и в останалите славянски паметници, срвн.: *г̃лм оуко инь Гс* (Й 7:6), *с̃кврашм оуко* (Й 11:47), *пакты оуко ѿврѣжесл* (Й 18:27), *к̃кровали висте оуко* (Й 5:46) *ѿвѣща оуко емоу*, *глаголахх оуко н̃кци* (Й 7:25)

По-голяма част от случаите имат аналог в Острж и ЕБ.

Сред примерите в Търг по-често се наблюдава съкращение в текста:

Мк 5:33 жена же... *вѣдѣщен еже вѣсть еи и припаде къ нemoу* — *η δε γυνή... εἰδυῖα ὃ γέγονεν αὐτῇ ἤλθεν καὶ προσέλεσεν αὐτοῦ*.

В останалите разглеждани паметници, включително и у по-късните (Острж и ЕБ) преводът е съответен на изходния гръцки текст, при който не са отбелязани разночетения с липсващ глагол: *жена же...вѣдѣщен еже вѣсть еи ПРИИДЕ* и *припаде къ нemoу*. — *η δε γυνή... ἤλθεν καὶ προσέλεσεν αὐτοῦ*. В този случай малко необяснимо е от смислова гледна точка изпускането на глагола *ПРИИДЕ*, съответстващ на *ἤλθεν* Търг.

Мк 2:4 и не можше прикижиги сѧ къ нemoу наредѧ РЯДИ.

καὶ μὴ δυναμένοι προσενέγκαι αὐτῷ διὰ τὸν ὄχλον.

Единствено в Търг липсва предлогът *ради*.

На различни гръцки изходни текстове се дължат разночетенията и в следния стих:

Й 8:59 а. *изгыде изъ ц̃ркве и прошедь поср̃кд̃к ихъ и мнно хождаашѧ тако:*

Търг

б. ...и прошедь поср̃кд̃к ихъ и ид̃кше и хождааше тако: Рил, Т, Ат, Дбрш, Бан, 1354, 1342, В, Арх, №6, Зогр, Ас.

в. ...и прошедь поср̃кд̃к ихъ и ид̃кше и хождааше: Дбрш, Ник, Острм, Гал, Мар

г. ...и прошедь поср̃кд̃к ихъ и ид̃кше: Терт, Вр, Лонд

Тази вариантност в примерите от т. а, б се дължи на разночетенията в гръцките текстове. Търг следва гръцките ръкописи А, Q, f1, f13, m, (f), q: *καὶ ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ ἱεροῦ καὶ διελθὼν διὰ μεσοῦ αὐτῶν καὶ παρῆγεν οὕτως*, а друга част от паметниците се водят от N1, C, L, N, Ψ, 0124, 33, 892, 1010: *καὶ διελθὼν διὰ μεσοῦ αὐτῶν καὶ ἐπορεύετο καὶ παρῆγεν οὕτως*. Останалите паметници, изброени в т. в, г съответно следват други гръцки разночетения. Лк 2:35 и *тевѣ же самодншх придесть оржжѧ*.

гр.: *καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελύσεται ρομφαία*.

Докато във всички славянски паметници присъествува усилящата частица *же* (*δὲ*), в Търг тя липсва — вероятно поради следването на гръцки текстове, които не съдържат частицата *дѣ* (в критическото издание на Новия Завет такива текстове са посочени). По-късните печатни издания — Острж и ЕБ следват по-старата славянска традиция, като запазват частицата *же*.

Този и други подобни примери показват, че съставителят на Търг не е използван само славянски текстове, а е имал на разположение и гръцки

източници за сверяване и промените, които е допускал в повечето случаи, не са били произволни, а в съответствие с гръцките оригинали. В други случаи промените са допуснати, за да се внесе смислов акцент.

Същото се отнася и за следващия пример, който в Търг е предаден без местоименната форма *нигъ*, от което смисълът не се променя, но изискването за точност на превода в съответствие с гръцкия оригинал през среднобългарския период все пак се пренебрегва. И при превеждането на този стих се забелязва голяма вариантност:

Лк 17:20 *ωκκικαυκ и ρευε: Търг, ωκκικαυκ гъ ρευε: 1342; ωκκικαυκ ρευε нигъ: Ат*

ἀλεκρίθη αὐτοῖς καὶ εἶπεν.

Лк 18:4 и не *χοτкше* на *връма* по *сихъ* же *ρευе* въ *сєвкк:* Търг.

καὶ οὐκ ἤθελεν ἐπὶ χρόνον μετὰ ταῦτα δὲ εἶπεν ἐν ἑαυτῷ.

Този стих съответства на гръцкия основен текст от Нестле-Аланд, докато всички останали паметници, вкл. Острж и ЕБ се водят по друг източник, където думата *χρόνον* има определение — *τίνα:* на *дльзк* *връкмени*

Лк 11:13 *коли пауе ωицъ вашъ иже ω нѣсе дастъ дхъ стк просѣциши оу него.*

гр.: *πόσω μᾶλλον ὁ Πατήρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ δώσει Πνεῦμα Ἅγιον τοῖς αἰτοῦσιν αὐτόν.*

В Търг (както и в Острж и ЕБ) липсва местоимението *ваш*

Подобен е и следващият пример:

Лк: 20:35 и *вскрєнєє ЄЖЄ ω мрѣтвѣхъ*, където подчертаното местоимение съюз липсва в Търг.

гр.: *καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἐκ νεκρῶν.*

Й 14:29/30 да *єгда бждеть вѣрж имете КТОМУ* не много *г̃ла* с̃к *вани:* Търг

гр.: *ἵνα ὅταν γένεται πιστεύσητε. οὐκέτι πολλὰ λαλήσω μεθ' ὑμῶν.*

Различието с останалите паметници се състои в липсата на местоимението *кѣмоу*, което тук е използвано за по-голяма логическа яснота, въпреки че и глаголното окончание дава указание за субекта. Местоимението присъства в Острж и ЕБ.

Й 3:30 *Ономъ* *подокаеть* *расти* — *мнѣ* же *малити* с̃л: Търг

гр.: *ἐκεῖνον δεῖ αὐξάνειν ἐμὲ ἐλαττοῦσθαι.*

Противопоставителният смисъл на второто изречение в Търг се постига чрез препинателен знак тире, докато в останалите паметници се използва съюзът *а*, без да е налице формално съответствие в гръцкия текст.

II. Различия от преводен характер

Мк 14:65 И *прикрикати* *лице* *єго* *ємѣ* и *г̃лати* *ємѣ.*

гр.: *καὶ κολαφίζειν αὐτὸν καὶ λέγειν αὐτῷ.*

Гръцкият израз *καὶ κολαφίζειν αὐτὸν* (*мъча се, опозорявам, отнасям се жестоко*) в старите паметници се превежда по различен начин.

Основна част от тях, вкл. Острж и ЕБ, превеждат с: *мъвити н(его)*; *вити его*: Ат; *вити и по кѣи*: Юр, Мст, Дбрл и единствено Търг превежда с израза: *и пакости дѣлати*, който по принцип не е нов за евангелските текстове.

Лк 4:41 И заприкраж НЕ СЪСТАВЛѢША ИХЪ ГЛАТИ.

гр.: καὶ ἐλίτιμών οὐκ εἶα αὐτὰ λαλεῖν.

Подчертаният израз, отговарящ на гръцкия οὐκ εἶα, срещаме, единствено в Търг. Във всички останали паметници се използва глаголят *дам, давам* не *дадѣше* *иакъ глати*: Рил, Гал, Дбрм, 1354, Острж, ЕБ; *даване*: Дбрш; *дадѣшаше, даше, даваше* – съответно Зогр, Ник, Мар, Терт, Ат, Т.

Лк 11:37 ЕГДА ЖЕ ГЛАШАШЕ МОЛКШЕ ЕГО ФАРИСЕИ И КѢИ ДА ОВѢДУЕТЪ ОУ НЕГО: Търг

гр.: Ἐν δὲ τῷ λαλῆσαι ἐρωτᾷ αὐτὸν φαρισαῖος ὅπως ἀριστήσῃ παρ' αὐτῷ.

С различен смислов акцент се превежда гръцкият съюз ἐν δὲ в отделните паметници. В горния случай (в Търг, а също и в Острж и в ЕБ) се подчертава темпоралната връзка *и като говореше, докато говореше*; в Дбрш се набляга на условната: *аще ли ако*, а всички останали употребяват съюза *понеже* за причина.

От подобно естество е и следващият пример:

лк 12:58 ИКО ВО ГРАДЕНИ СЪ СЪПЕРНИКОМЪ ТВОИМЪ КЪ КНАЗЪ: Търг.

гр.: ὡς γὰρ ὑπάγεις μετὰ τοῦ ἀντιδίκου σου ἐπ' ἄρχοντα.

Във всички останали паметници, вкл. Острж, ЕБ се употребява съюзът *егда*. И двете съюзни връзки отразяват сложния съюз *ὡς γὰρ – иакѣ – така, както, егда – когато*, но с известен смислов нюанс.

Лк 13:4 мините ли иакѣ ти дѣлжѣшии вѣхъ пауе БЪСЪХЪ ЖИЕЖЦЕХЪ КЪ БРАСАНИКЪ: Търг; БЪСЪХЪ ЖИЕЖЦИХЪ: Острж, ЕБ

По-старите паметници използват друг израз: *вѣскѣхъ ѳвѣкѣ* – по този начин предават на български гръцкия описателен израз πάντας τοὺς ἀνθρώπους τοὺς κατοικοῦντας ἐν Ἱερουσαλὴμ. Възрожденските преводачи също употребяват израза *всички човеци, които живеят в Ерусалим*.

Сегашно деятелно причастие, а не глагол, се използва по-късно и в Острж и ЕБ.

Лк 20:36 Ни женѣте ни посагате ни оумрѣти во ЕТОМУ МОЖТЪ РАВИИ СЖТЪ АГГЛѢМЪ: Търг, Острж, ЕБ

гр.: οὐδε γὰρ ἀλοθανεῖν ἔτι δύνανται, ἰσάγγελοι γὰρ εἰσιν.

Останалите паметници използват наречието *потом* – *потом можѣтъ*. Самият гръцки текст дава възможност и за двата смислови нюанса при превод: *ἔτι дύνανται*.

Лк 21:7 и кое знаменіе егда хотѣтъ сіа вѣсти: Търг

гр.: καὶ τί τὸ σημεῖον ὅταν μέλλῃ ταῦτα γίνεσθαι.

Всички останали, вкл. Острж и ЕБ, превеждат гръцкия израз καὶ τί τὸ σημεῖον — и что есть знаменіе.

В първия случай е предпочетено въпросителното местоимение кое — от τί (τίς) без спомагателен глагол (който липсва в гръцкия текст, но се подразбира), а във втория — местоимението что и спомагателен глагол. Иначе по смисъл двата превода са почти еднакви.

Й 19:7 *мы законъ имамы и по законъ нашемъ длъженъ есть оуверѣти тако СЯМЪ снъ бжии творится — ἡμεῖς νόμον ἔχομεν καὶ κατὰ τὸν νόμον ἡμῶν ὀφείλει ἀποθανεῖν ὅτι Υἱὸν Θεοῦ ἑαυτὸν ἐποίησεν.*

Този гръцки текст се превежда от всички стари паметници по начина, който е даден като пример. Единствено в Търг е прието друго преводаческо решение: *тако севк снѣ бжии сътвори.*

Смисловият акцент в първия пример пада върху думата самъ (*самя*), а във втория — върху думата севк (*себе си*).

В Острж и ЕБ преводът е идентичен с този от Търг.

Й 8:4 *Глаше емъ оучителю сѣхъ ѡбрѣтохъмъ нѣкѣ ѡрѣлюкодѣкитѣ емѣ λέγουσιν αὐτῷ Διδάσκαλε αὕτη ἡ γυνὴ κατελήπται* ἐλάττοφώρω μοιχευομένη.*

Същият по смисъл, но с различни изразни средства е преводът в останалите паметници: *си (сѣхъ) женѣ жѣта есть нѣнѣкѣ къ ѡрѣлюкодѣканіи — Рил, Т, Терт, Лонд, Дбрм, Дбрш, Бан, 1354, Ник, Гал, Мар, Зогр, Острж, ЕБ.*

И в този случай срещу гръцкото словосъчетание αὕτη ἡ γυνὴ в Търг се превежда само с местоимението *сиа*.

(Други три паметника имат добавен текст: + *Глаше емъ искънахшен Ат, 1342, Чуд*).

III. Различия в граматическите конструкции:

Лк 17:2 *περίκειται περὶ τὸν τράχηλον αὐτοῦ καὶ ἔρριπται εἰς τὴν θάλασσαν.*

къзложенъ на кыж его и ЕЪЕРЪЖЕНЪ ЕЪ МОРЕ: Терт, Ат, Добрм, Дбрш, Бан, Лонд, 1354, В, Гал, Мар, Зогр, Острж, ЕБ.

Еднакъв по смисъл, но с различни граматически конструкции е преводът от Търг:

окаѣжалъ еи о кыи его ЕЪЕРЪЖЕНЪ БЫТИ ЕЪ МОРЕ — условно наклонение + страдателна конструкция.

Лк 20:36 *и снѣмѣ вѣдѣтъ бжии къскрєніа снѣмѣ сѣци: Τὸ γρ.: καὶ υἱοὶ εἰσὶν Θεοῦ τῆς ἀναστάσεως υἱοὶ ὄντες.*

Единствено Търг превежда презентната форма на гръцкия глагол εἰσὶν с форма на бъдеше време.

За разлика от другите паметници (вкл. Острж и ЕБ), единствено в Търг се използва местоименната форма *нихъ* — *единѣкѣ ѡ нихъ* (форма на анафоричното местоимение след предлог и род. падеж в мн. ч.), с което

се предава показателното местоимение ἐκ τούτων – Лк 12:27 (при другите сиoux) Лк 12:29 и къ не нците yтo ласте или yтo пиете – гр.: καὶ ὑμεῖς μὴ ζητεῖτε τί φάγητε καὶ τί πίητε – тук пък единствено в Търг, а по-късно в Острж и ЕБ се използва спрегнатата, а не инфинитивната форма, както е в останалите паметници: yтo ласти или yтo пити.

Лк 4:17 и ДАНИ СМЪ БЫСТЬ книга пророка

гр.: καὶ ἐλεδόθη αὐτῷ βιβλίον τοῦ προφήτου Ησαίου.

Единствено в Търг се превежда гръцката аористна форма ἐλεδόθη (pasivum indicativus) с форма на страдателен залог, докато в останалите паметници е предпочетена деятелна аористна форма и къдашж, даша и др.

Други случаи, в които Търг се отличава от останалите паметници, се отнасят до употребата на пълни вместо кратки местоименни форми: и азъ постылаж васъ Й 20:21; Й 7:4 сиж – си; Й 8:19 мене – мж.

Лк 8:2 изъ неж же вкъсвъ седмъ изъде: Търг, Острж, ЕБ

гр.: ἀφ' ἧς δακτύλια ἐλτὰ ἐξεηλύθει.

Във всички останали паметници е употребена формата вкъсъ. Съществителните на о-основи в род. п. се срещат с две окончания – едното е по и-склонение – на – ов (вкъсвъ) а другото – по О – склонение вкъсъ.

Употребата на различни съюзни връзки и на различен вид подчинени изречения в долните примери се дължи на използването на отличаващи се помежду си гръцки изходни текстове.

Лк 20:20 Да илжтъ его въ словеси къ еже прѣдати его на властѣи и области иже мѡножи: Търг, Острж, ЕБ.

Да илжтъ его въ словеси да кише его прѣдали властемъ... Рил, Ат, 1354, 1342 Терг, Б, Дбрш, Т, Лонд, Гал, Ник, Мар, Зопр.

гр.: ἵνα ἐπιλάβονται αὐτοῦ λόγου, ὥστε παραδοῦναι αὐτὸν τῇ ἀρχῇ ἐξουσία τοῦ ἡγεμόνος.

Търг в случая се води от различен гръцки текст (рък. А, W, J, 0117, ff₁₃) и превежда съюза εἰς τὸ, означаващ отношение към нещо, чрез което, и съответно въвежда подчинено определително изречение, докато останалите паметници са се водили по основния гръцки текст, където съюзната връзка е ὥστε, при превода на която са въвели подчинено обстоятелствено изречение за причина.

Мк 4:17 таже вѣвшіи скръви И гоненіе словесе ради: Търг

гр. εἶτα γενομένης θλίψεως ἢ διωγμοῦ διὰ τὸν λόγον.

При наличие на съюз ἢ в гръцкия текст (θλίψεων ἢ διωγμοῦ) всички паметници съдържат съюза или (ли) което е коректно [таже вѣвшіи скръви (печали) ИЛИ (ЛИ) гоненію словесе ради]. Единствено в Търг се превежда с и, но в този случай се изменя смисълът – съотносителната семантика се заменя с утвърдителна.

Лк 14:34 Предлогът ἐν в гръцкия израз ἐν τίνι ἀρτυθήσεται дава възможност за широк диапазон на съответстващи славянски предлози при

превод, затова е налице и доста голяма вариантност в старите паметници
 о уемѣ, къ уемѣ, съ уимѣ, въ уемѣ и единствено Търг превежда къ усми.

Лк 18:9 πελοιθότας ἐφ' ἑαυτοῖς.

Докато всички паметници превеждат безпредложно този гръцки израз οὐπωκαχίμικъ (над'κюцимисл) сокож, единствено в Търг намираме предложна употреба: о севѣ: οὐπωκαχίμικъ о севѣ.

IV. Синтактични особености

В Търг доста често се предпочитат да-конструкцията в съставното глаголно сказуемо пред инфинитивните форми.

Й 7:44 нѣции же съ них хотѣхъ Дя ИМЖТЬ его срещу хотѣахъ жти (ети/ати) его.

гр.: τινὲς δὲ ἠθεβον ἐξ αὐτῶν πιάσαι αὐτόν.

Й 10:39 искаахъ оуко пакы Дя ИМЖТЬ его: Търг срещу искаахъ пакы жти его

гр.: Ἐξήτουν οὖν αὐτόν πάλιν πιάσαι.

Лк 8:5 изыде сѣки да сѣкеть сѣмене своего — срещу изыде сѣки сѣкати.

гр.: Ἐξῆλθεν ὁ σπείρων τοῦ σπείραι τὸν σπόρον αὐτοῦ.

В някои случаи единствено в Търг се срещат подчинени изречения със съюзите иже или еже срещу причастни или други конструкции в останалите паметници:

Лк 12:42 кто оуко есть вѣрнии строитель и мждуги его же поставить господь надъ велѣдих свое **ЕЖЕ** дати въ вѣкна житолѣкреніе.

гр.: Τίς ἄρα ἐστὶν ὁ πιστὸς οἰκονόμος ὁ φρόνιμος, ὃν καταστήσει ὁ κύριος ἐπὶ τῆς θεραείας αὐτοῦ διδόναι ἐν καιρῷ τὸ σιτομέτριον.

Лк 11:2 ѡуе нѣш **ИЖЕ** еси на нвсехъ — гр. разночет.: Пáтер ημῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς.

Лк 20:27 пристѣпаше же нецин ѡ сэдѣкѣи **ИЖЕ** глацеи: Търг — в останалите липсва съюзът иже.

гр.: Προσεβτόντες δὲ τινες τῶν Σαδδουκαίων, οἱ ἀντιλέγοντες.

Има случаи, при които в Търг се предпочита причастна конструкция, за разлика от наблюдаваното единство при използването на глаголна форма в предходната практика:

Й 9:8 и видѣхъи нѣжде его: Търг, срещу: и иже вѣхъи видѣхъи его.

Гръцкият израз ὁ Πατήρ ὁ ἐξ οὐρανοῦ (Лк 11:13) единствено в Търг (а по-късно и в Острж и ЕБ) се предава с подчинено изречение: ѡцѣ иже съ нѣсе, докато в останалите паметници се превежда: ѡцѣ вашъ съ нѣсе: Лонд, Терт, Вр, Т, Б, Ат, 1342, В, Острм, Гал, Мър, Зогра или: ѡцѣ вашъ невесны — Бан, Арх, Ник, Ас, Сав.

В един пример се среща изпускане на частицата не при двойното отрицание — за разлика от паралелните места в другите паметници, където то е налице:

Й 8:20 и никто же лѣть его срещу не жѣть — лѣть его.

гр.: καὶ οὐδεὶς ἐλίασεν αὐτόν.

Съгласуване на еднородни подлози със сказуемо в мн. ч. се предпочита в Търг (в Острж и ЕБ също), докато във всички останали сказуемото е в ед.ч.: вѣше, вѣше, вѣ:

Лк 24:10 вѣха же Магдалинѣ Маріа и Іωанна и Маріа Іακώβου и прочал сѣ нии — ἦσαν δὲ Μαγδαληνὴ Μαρία καὶ Ἰωάννα καὶ Μαρία ἡ Ἰακώβου καὶ αἱ λοιπαὶ σὺν αὐταῖς.

Към синтактичните особености могат да се отнесат и различията в словоредата.

Й 19:31 На гръцкия текст в този стих съответстват преводи с различен словоред в славянските паметници: οἱ οὖν Ἰουδαῖοι ἐλεῖ Παρασκευὴ ἦν ἵνα μὴ μεῖνῃ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ τὰ σώματα ἐν τῷ σαββάτῳ.

а. Іздеи же да не станѣтъ НЯ КРСТѢ ТѢЛЕСЯ вѣ сѣвѣтъж понеже патѣкъ вѣ: Търг

в. издеи же понеже патѣкъ вѣ да не станѣтъ ТѢЛЕСЯ НЯ КРСТѢ вѣ сѣвѣтъж: Лонд, Б, Вр, Терт

в. издеи же понеже патѣкъ вѣ да не станѣтъ НЯ КРСТѢ ТѢЛЕСЯ вѣ сѣвѣтъж: Острж, ЕБ

Преводът в Острж и ЕБ е буквално по гръцкия словоред, докато Търг показва една по-голяма разкрепостеност и съобразяване със славянския синтактичен строй. Същото се отнася и за следващия пример:

Лк 8:47 ЖЕНЯ ЖЕ ВИДѢШИ іако не оутанса: Търг

ВИДѢШИ ЖЕ ЖЕНЯ іако не оутанса: — ἰδοῦσα δὲ ἡ γυνὴ...

Й 7:2 влизъ же вѣ праздниѣ Іздеискъ: Търг

вѣ же влизъ праздниѣ Іздеискъ: всички останали точно възпроизвеждат гръцкия словоред ἦν δὲ ἐγγὺς ἡ ἑορτὴ τῶν Ἰουδαίων.

Лк 23:17 нхждж же иѣше ѿпѣцати иамъ на вѣкѣкъ праздниѣ единного:

Търг

нхждж же иѣше на вса праздниѣ ѿпѣцати иамъ единного: всички останали.

В този случай пък по-близо до гръцкия словоред е преводът в Търг, който е съответствие със следните гръцки ръкописи: W, X, fl, 3, 700, 1010 и др. ἀνάγκην δὲ εἶχεν ἀπολύειν αὐτοῖς κατὰ ἑαρτήν ἓνα.

Й 13:23 ἦν (δὲ) ἀνακειμένος εἰς ἐκ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐν τῷ κόλπῳ τοῦ Ἰησοῦ.

Този стих се предава в славянските текстове с различен словоред:

а. вѣ же единъ вѣзлѣжа ѿ оуѣеникъ его на лонѣ Ісѣк: Б, Дбрш, Ат, Т, Рил, 1342, 1354, Мар.

в. вѣ же вѣзлѣжа единъ ѿ оуѣеникъ...: Дбрм, Терт, Лонд, Ник, Гал, Чуд, Зогр

в. вѣ же единъ ѿ оуѣеникъ его вѣзлѣжа на лонѣ Ісѣк: Острж, ЕБ

г. единъ же ѿ оуѣеникъ его вѣ въздѣжж на лонѣ Кѡвѣ: Търг

Буквално, спазвайки пословния принцип, по словоредата на гръцкия текст се водят паметниците от т. а.

Наблюдавайки словоредните особености на разглежданите паметници, прави впечатление, че в Търг се проявява по-голяма свобода по отношение на гръцките изходни текстове и съобразяване с особеностите на славянската изреченска структура и словоред.

V. Използване на синонимни изрази

Известно е, че в старите паметници е налице богата лексикална и граматична синонимия при превод на една и съща гръцка дума или израз. Отделно тази синонимия се допълва и от Търг, където се наблюдават цели редици думи и изрази, които имат съответстващи синонимни единици в ръкописните паметници.

Гръцкият израз ἡ σὰρξ οὐκ ὠφέλει οὐδέν в Търг се превежда с глаголна конструкция:

Й 6:63 плътъ не ползѣтъ ниутоже, за разлика от ръкописните паметници, които употребяват съществително: нестѣ ползж никоа же. В Острж и ЕБ преводът е както в Търг. Подобни са и следващите примери:

Й 8:46 Гръцкият израз οὐ πιστεύετε μοι в Търг, Острж и ЕБ се превежда с глаголи не вѣрѣете мнѣ (Чуд — ми), докато всички останали използват глаголно именно съчетание: не емлете вѣрѣи.

Лк 14:11 не вѣроваахж имъ: (Острж, ЕБ) — срещу не имахж имъ вѣрѣи.

Лк 11:5 заимствѣли ми три хѣвѣкы: Търг, останалите — даждъ ми въ зинѣ от гръцкото χρῆσόν μοι (от κίχρησι = заемам).

Й 6:23 благодаришѣ гѣи Търг (от гръцкото εὐχαριστήσαντος τοῦ Κυρίου)

хвалж въздавшѣ гѣ (гѣи) (останалите, вкл. Острж, ЕБ)

При превода на гръцкия израз ἐκδικήσω αὐτήν (Лк 18:5) в разглежданите паметници се наблюдава подчертано единство — обикновено се превежда с глагол: да ѡмъщж — да ѡмъщрж, вкл. Острж и ЕБ. Единствено Търг се отличава със синонимния израз: сътворѣ еи ѡмъщрѣнѣ.

Лк 18:3 сътвори ми ѡмъщрѣнѣ: Търг; ѡмъшти мене: всички останали.

Й 10:36 Гръцкото βλασφημεῖς част от старите паметници превеждат: власфинисаеши: 1354, Рил, Б, Вр, Дбрм, № 6, Гал, Арх, Острж, Ник, В, Зогр, Мар, Ас; хѣлиши: Терт, Лонд, Ат, Дбрш, Бан, 1342, Юр, Чуд; съгрѣшаеши Т. Единствено в Търг този стих се превежда хѣлж гѣши (също Острж и ЕБ).

В текста на самото Търг също се забелязва едно редуване и използване на синонимни конструкции. Така например срещу гръцкия глагол πιάζω, който в Новия завет означава да хвана, да уловя, да взема се редуват синонимни изрази: да имлѣтъ его — ѡлти его.

Синонимни изрази се срещат и на други места:

Мк 1:34 и исцѣли многы злѣ страждѣщѣа разлунѣни неджгы: Търг, Острж, ЕБ

гр.: πολλοὺς κακῶς ἔχοντας.

и исцѣли МНОГЫ ЗЛѢ СЖЩЕЯ разлунѣни пазани.

и исцѣли НЕДЖЖНЫХ ИМЛЩИХ разлунѣных лѣа.

Многовариантни са преводаческите решения и при следния стих от гръцки: Ἦδη δὲ τῆς ἑορτῆς μεσοῦσης ἀνέβη Ἰησοῦς εἰς τὸ ἱερὸν

Й 7:14 а. авие же въ прѣполовление праздника: Рил, Ат, Лонд, Терт, Т, Бан, 1354, 1342, Ник, Гал, Зогр, Мар, Острж, ЕБ.

б. въ прѣполовление праздника авие же: Дбрш, В, № 6, Острм, Ас

в. уже праздникъ преполовльшъ: Чуд

г. праздник же оуже преполовльшъ са възъиде Ис въ црковь: Търг

Най-точно словоредните и граматическите особености на гръцкия текст са предадени в пример а. За превода на Търг е характерно по-свободно отношение към гръцкия текст и разчупване на пословната схема, спазвана в по-старите паметници. Съответно личи по-строгото придържане на Острж и ЕБ към старата славянска традиция.

Тази констатация добре се илюстрира и в примера по-долу.

Гръцкият израз εἰς χώραν μάκραν всички паметници предават с наречието далеуе, докато единствено в Търг се предпочита атрибутивно словосъчетание иде на страна далнѣа.

VI. Лексикални варианти

В текста на Търг се забелязват множество лексикални варианти, различни от съответните паралелни места в останалите паметници.

Мк 2:14 послѣдствѣи ми: Търг — по мнѣ гради

Мк 5:39 гради по мнѣ: Търг — иди по мнѣ (в основната част паметници)

послѣдствѣи ми: Терт — послѣдѣи ми: Чуд

гр.: ἀκαλούθει μοι (ἀκαλουθέω)

Мк 4:12 да зраце зрачь и не видать: Търг — да видѣше видать и не оузреть (останалите)

гр.: βλέποντες — βλέπωσιν (βλέπω)

Мк 5:39 отроа — отроковица

гр.: τὸ παῖδιον

Мк 10:43 быти великы — быти валци — быти велии

гр.: μέγας

Лк 3:13 ни что же множе повелѣннаго — колее повелѣннаго

Лк 9:21 повѣдати сего: Търг; глачи (основна част от паметниците, вкл.

Острж. и ЕБ) рещи: Чуд

гр.: λέγω

Лк 12:58 и по малѣ: Търг, Острж, ЕБ и не по мнозѣ: (основна част) и не на дѣлѣ — Лонд, Вълк,

гр. καὶ μετὰ βραχὺ ἕτερος

Лк 16:6 писаніе: Търг, Острж, ЕБ, кѣкѣ: Дбрм, Лонд, Терт, Гал, Мар, Зогра,

книгы: Дбрш, Ат, Т, Вълк, 1354, питакъ: Бан, грамога: Чуд

гр. ὑράματα, τὰ

Лк 20:1 свещеници: Търг, Острж, ЕБ іереи: 1354, Рил, Чуд архіереи: Бан, Дбрш, Т, Лонд, Терт, Ат, 1342, Ник, Гал, Мар, Зогра

гр. ἱερεῖς

Същевременно в Търг срещу гръцката дума ἱερεῖς се употребява и иереи. Лк 23:33, ѝ 19:7 лъбное мѣсто: Търг, Острж, ЕБ краніево мѣсто — останалите

гр. κρανίον τόπος

Всички по-стари паметници в тези стихове са съхранили непреведения гр. израз κρανίον τόπος, въпреки че още във втората преславска редакция са въведени и синонимите лъбное — главное (Славова, 1986).

Й 5:28 часъ: Търг, Острж, ЕБ — година — всички останали

гр. ὥρα

Й 7:52 встаетъ: Търг приходитъ — всички вкл. Острж, ЕБ

гр. ἐγείρο

Й 8:11 ѿ нѣкѣ: Търг ѿ селѣ: всички вкл. Острж, ЕБ

гр. ἄπὸ τοῦ νῦν

Мк 1:34 неджгы — аза

гр. νόσος

Тук могат да се добавят и различните словообразователни варианти.

Лк 14:32 моленіе Търг, Острж, ЕБ; останалите паметници: молитва; молба; Чуд

Лк 17:11 хождаше — Търг, прохождаше — всички останали

Лк 18:15 задрѣтнѣж илк: Търг, Острж, ЕБ — прѣцлаахж илк

Й 6:63 оживѣеть — Търг, Острж, ЕБ — живеть, животвори

Лк 11:3 насжцѣствнѣи Търг — насжцнѣи: Дбрм, Дбрш, Лонд, Терт, Ат, Острм, Мар, насѣштнѣи: Чуд, 1354, Рил надънѣвнѣи: Зогра, Гал, Т прѣидѣци: 1342 вѣтнѣи: Вълк, иносѣштнѣи.

гр. ἀνενέπιουσιν

Лк 14:32 съмирѣнѣж — миръ

гр. ἡρεμία, ἡ

В резултат на наблюденията и анализа могат да се направят следните изводи:

1. Текстът на печатното Търговищко евангелие е дело на подготвен и образован книжовник. В научната литература Търг се свързва с името на монаха Макарий, работил в книжовния център Търговище — дн. Мун-

тения в Румъния (Новакович, 1878, Врачу, 1962, Атанасов 1970), познаващ отлично предходната славянска книжовна традиция: графичните, правописните и езиковите особености на престижната Търновска книжовна школа. Спазва се правописната норма за запазване на окончанията при сложните форми на прилагателните и причастията — вж. примери като страждателно окончание — *омѹ* за дат. п. при същите форми: *глагола раславленомѹ, вставателен въскрсомѹ длѣжникѹ нашемѹ* и др.

Както бе посочено в друга наша публикация (Дунков, Иванова, 1991), има и редица отклонения от използваните в Евтимивия кръг и от неговите последователни правописни правила (ж. Харалампиев, 1990, Златанова, 1985, Василев, 1980).

2. В основни линии обаче старата славянска преводаческа и книжовноезикова традиция е съхранена, като текстът на Търг в значителната си част се води от група среднобългарски паметници, съвпадащи с текстове и от други редакции — староруска и старосръбска (Рилското евангелие от 1361 г., Чудовския Нов завет и старосръбското четириевангелие от 1354 г.). Към тях могат да се прибавят и Тертеревото и Атинското евангелие.

3. За сравнение, сверяване и уточняване на някои места обаче са използвани и гръцки източници, като в някои случаи те са от други, вероятно по-нови редакции, несъвпадащи с използваните в по-старите евангелски преводи.

4. Примерите показват, че книжовникът, който е подготвил текста, не подражава сляпо на предходната образци и не е използвал изцяло готов текст. Личи на места редакторска намеса, съвсем съзнателно са търсени нововъведения, които говорят за творческо отношение към преводния текст и съобразяване с някои иновационни явления. Тези промени не са засвидетелствани в нито един от разглежданите тук по-ранни паметници, което не изключва влияния от други източници извън обсега на сравняваните. На текстологично равнище те се изразяват в съкратен или разширен вариант на текста, а не езиково — в търсене на синонимни изразни средства: граматични, лексикални, словообразователни. С малки изключения, синонимните изразни средства, които се използват в Търг, са познати на граматическия и словния инвентар, характерен за езика на старобългарския и среднобългарския евангелски текст. Често обаче в даден стих целенасочено се търси различно от старото преводаческо решение, изразяващо се в замяна на едно изразно средство с друго — негов синоним, използвано на други места в превода. На езиково равнище, макар и бледо, са регистрирани и прояви на аналитизъм.

5. Анализът на текста и на езиковите средства показва, че по-късните църковнославянски преводи не са изолирани нито от старата ръкописна традиция, нито от печатното Търговишко четвороевангелие. Регистрираните единствено в Търг иновационни промени, които са повторени

буквално в Острж и ЕБ, не могат да се обяснят по друг начин, освен като пряко влияние от печатния евангелски текст.

По-подробните изследвания на българските печатни книги от 16 век освен пряката приемственост със старата ръкописна книжнина, биха потвърдили и нейното огромно влияние върху по-сетнешните църковнославянски преводи, масово отпечатвани през 17—18 век в Русия и Украйна.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасов 1970 *П. Атанасов*. Славянската старопечатна сбирка на Народната библиотека „Иван Вазов“ Пловдив. (Поправки и добавки на Опис на славянските ръкописни и старопечатни книги в Пловдивската библиотека). С., 1920 — Библиотекар, 1970, 44—45.
- Василев 1984 *В. Василев*. Православната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведенията на неговите следовници и на българските дамаскинари. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2, С., 1984, 405—421.
- Врачу 1962 *А. Врачу*. Някои бележки върху езика на първата печатна в Румъния книга. Среднобългарски паметник от началото на XVI век — Български език, 1962, 3, 211—214.
- Дунков, Иванова 1993 *Д. Дунков, Д. Иванова*. Славянските старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ — В: *Rękopis a druk. Kraków*, 1993, 301—317.
- Златанова 1985 *Р. Златанова*. Хрониката на Симеон Логотет и отношението и към реформата на търновските книжовници В: Търновска книжовна школа, т.IV, 1985, 204—222.
- Иванова 1993 *Д. Иванова*. Приемственост и традиция в новобългарските преводи на Евангелието — *Paleobulgarica*, XVII (1993), № 4, 89—106.
- Иванова-Мирчева 1990 *Д. Ив. — Мирчева*. Печатните книги от XVI век и — *Kształtowanie się nowobułgarskiego języka literackiego (do roku 1878)*. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1990, 73—85.
- Иванова-Мирчева *Д. Иванова-Мирчева*. Печатните книги от XVI век и българският книжовен език. — *Проглас. Филологическо списание. Велико Търново*, 1993, № 4, 3—11.
- Новакович 1878 *St. Novaković*. Ђ u srbsko-slovenskoj i bulgarsko-slovenskoj knizevnosti od XV vijeka na dalje — *Rad Jugosovenske Academie znanosti i umetnosti* — Zagreb, 1878.

- Славова 1989 *Т. Славова*. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 6, С., 15—129.
- Харалампиев 1990 *Ив. Харалампиев*. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990.

Списък на съкращенията и използваните източници

Зорг = *Jagic, V. Quattor evangeliorum codex glagoliticus olim zographensis nunc petropolitanus*. Graz, 1954.

Ас = *Kurz, J. Evangeliar Assemani. Kodex Vatikansky 3. Slovansky. Dil II. Uvod, text v prepise cyrilskem, poznamky textove, seznamy cteni*. Praha, 1955.

Мар = *Ягич, И. В. Памятник глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие. С примечаниями и приложениями*. Graz, 1960.

Сав = *Щепкин, В. Саввина книга — В: Памятники старославянского языка. Т. 1. Вып. 2. Санкт-Петербург, 1903.*

Острм = *Востоков, А. Остромирово евангелие 1056—1057 года. Санкт-Петербург, 1843.*

Арх = *Архангельское евангелие 1092 г. Изд. Румянцевского музея. М., 1912.*

Гал = *Архим. Амфилохий. Четвероевангелие Галичское 1144 г., Исправленное по древним славянским памятникам, согласно греческому подлиннику, с изображениями. Т. 1-2. М., 1882—1883.*

Юр = *Архим. Афилохий. Описание Юрьевского евангелия 1118—1126 г. Воскресенской Ново-Иерусалимской библиотеки, с приложениями оттиснутых резных на пальме букв и заставиц и словаря из него, сличенного с Евангелиями XI, XII вв. и 1270 г. М., 1877.*

Мст = *Жуковская, Л. П., Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова. Апракос Мстислава Великого. М., 1983.*

Дбрл = *Добрилово пълно изборно евангелие от 1164. Издание от Архим. Амфилохий. М., 1877.*

№ 6 = *Евангелие апракос пълно, XII, древнерусский, 252 л. ЦГАДА, фонд 381 (Син. тип.), № 6.*

Б = *Боянско кратко изборно евангелие от началото на XIII в. РГБ, ф. 87, № 8 (М. 1960).*

Т = *Търновско четириевангелие от 1273, J АЗУ, III а 30.*

Бан = *Дограмаджиева, Ек., Б. Райков. Банишко евангелие, среднобългарски паметник от XIII в., С., 1981.*

Вр. = *Цонев, Б. Врачанско евангелие — Български старини, 4, 1914.*

Дбрш = *Цонев, Б. Добрейшово четвероевангелие — Български старини, 1, 1906.*

Ат = *Атинско (Макариево) четириевангелие от XIII в. Атинска библиотека, № 1796. Микрофилм на НБКМ.*

В = Врана, Ј. Вуканово еванђеље. Београд, 1864.

Терт = Тертерево четириевангелие от 1322 г. РНБ, Ф п. I. 84.

Чудд = Чудовски Нов завет на митрополит Алексей от 1355 (по микрофилм).

Лонд = Живкова. Л. Четириевангелието на цар Иван Александър. С., 1980.

Ник = Даничић, П. Николско јеванђеље. Београд, 1864.

1342 = Старосрбско четириевангелие от 1342 НБКМ, № 455.

1354 = Старосрбско четириевангелие от 1354. Лондон, Британски музей. Add = ms 39 626 (по микрофилм).

Рил = Рилско четириевангелие от 1361 г. НБКМ, № 82.

Търг = Търговишко четириевангелие (печатно), 1512. НБ „Иван Вазов“, Пловдив, РЦ II, № 32.

ЕБ = Библия или книги Священного писания Ветхаго и Новаго Завета. Москва, 1819.

Острж = Библия сиреч книги Ветхаго и Новаго Завета по языку словенску. 1581. (Острожка библия).

NA = Nestle, E., K. Aland. Novum Testamentum graece. Deutsche Bibelsgesellschaft. Stuttgart, 1988.

TR = Textus receptus. καινήσ διαθήκησ ἁπαντά. Novum testamentum graece. Londinii. MCMXI.